

Բ. Ընդհանուր Պատերազմի միջոցին Գերմանիոյ եւ համաձայնական պետութեանց Հայոց հանդէպ բռնած դիրքը: — Այս մասը կը պարզէ գլխաւորաբար Գերմանիոյ եւ զինակից պետութիւններու հայկական տարազրուեցանք եւ ջարդերու կերպական մասնակցութիւնը. միւս կողմանէ համաձայնականներու Հայոց՝ ազատագրութեան համար բրած հանդիսական խոստումները: Պարզ եզրակացութիւնն այն է թէ երիտասարդ թուրքերը՝ Համիտի ծրագիրն զործադրեցին (էջ 40) Գերմանիոյ մասնակցութեամբն, եւ համաձայնականները խոստումներ չուսուցեցին՝ առանց զանոնք կատարելու:

Գ. Պատերազմէ ետքը՝ մեծ պետութիւններու դիրքը հայկական հարցին հանդէպ: — Մինչեւ 1920 Դեկտ. Ազգաց Ժողովքին առաջին նիստը, հայկական հարցը զանազան փուլերէ անցաւ: Բաթումի դաշինքը, Մուսրուսի զինազաւարը, Թուրք ազգ. Մեծ Ժողովքը, խնամակալութեան խնդիրը, Սեյդի դաշնագիրը, Փրանսայի եւ Իտալիոյ Թուրքերու մերձեցումը, Ազգերու Ժողովքի ամէն միջամտութիւն մերժելը, Գեմալականներու եւ Համաձայնականներու հաշտութիւնը, էնկելերի դաշնագրութիւնը, Պոնտոսի պարպումը, Պարիսի բանակցութիւնները, եւ վերջապէս Լոզանի դաշնագրութիւնը — այս ամէն կարեւոր խնդիրները մի առ մի նկատողութեան առնուած են: Հայոց համար նոյն իսկ ամենամանապատ որոշումները, պարզապէս զանոնք սին յուսով որորելու եւ ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհէն լքուելու ախուր իրողութիւնը՝ հեղինակը այն եզրակացութեան յանդէպ կ'ատաճորդեն — որ հրատարակութեան Դ. մասը կը կազմէ — թէ պետութիւնները Հայերն լքելով բռնաբարած են մարդկային եւ համազգային իրաւունքը, եւ այն առանց ստիպողական հարկի մէջ գտնուելու: Վերջարանին մէջ Ազգերու Ժողովին անսարքութեանը վրայ կը ծանրանայ: Այս կէտերու վրայ առանձին կերպով ծանրանալու հարկ չկայ, որովհետեւ նախապաշարուած զերծ ամէն անհատ, հարկ է որ ընդունի անոնց յայտանդիմանութիւնը:

Վերջարանին մէջ բաղձանք կը յայտնէ հայասէր իրաւաբանը, որ բոլոր տէրութիւններն այս դժբախտ ժողովրդեան ազատագրութեանը սատարէին, չեղանքով այն կէտը,

որ այսպիսի ուրախալիք իրողութիւն մը միայն՝ ազգերու եւ մարդկային իրաւունքին արեգակնային ծագման փառայեղ նախակարգական կրնայ ըլլալ:

Իմ համեստ կարծիքովս ազգերու՝ առանձին կամ հաւաքաբար Հայուն ազատագրութեանը համար գործակցելն այնչափ անհնարին է, որչափ անհնարին որ պետութիւններու նիւթապաշտ քաղաքականութիւնը մարդկային եւ համազգային իրաւունք մը յարգել տալու համար զոհողութիւն մ'ընէ: Հայն իր երջանկութիւնն եւ ազատագրութիւնն այն ատեն միայն պիտի ապահովէ՝ երբ ամէն անհատ իր երջանկութիւնն եւ ազատագրութիւնը անձնապէս կերտելու ջանքն ի դործ կը դնէ հայրենիքի սիրով:

Յաւելուած մը էջ 93—149 ուստական եւ դերմանական բանակցութիւններու շարքն կը թուէ եւ կը շեշտէ այն տեսակէտը, որ Ռուսաստան անհաճազէտ հողով հայկական հարցով զբաղած է:

Հայ մարտիրոսագրութեան ամբողջացումի տեսակէտով հեղինակն, որ այնչափ ծանօթ է Հայուն ամէն տառապանքին, առանձին կերպով յիշելու էր Սասունի կոտորածն եւ Փրանսայիներու Կիլիկիոյ պարպումէն ետքը Հաճընի եւ Մարաշի ինչպէս նաեւ ընդհանուր աբսորքէն ազատեալներու աղէտալի վախճանը: Պէտք չէր վրիպել Հեղինակին ուշագրութեանէն նաեւ այսօր Թուրքիոյ մէջ ապրող հայերուն վիճակը:

Պիտի բաղձայինք, որ ամէն Հայ իր ծանօթ օտար շրջանակներու ուշագրութեանը յանձնէր այս հրատարակութիւնս, ազգասիրական պարտականութիւն մը կատարած ըլլալու ինքնագիտակցութեամբ:

Հ. ԱՐԹԱՆԵՍ Վ. ԲՈՒՆԿՈՒՅ

ՀԱՄԲՈՒՐՁՈՒՄ ԵՐԱՄԵԱՆ, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի. Ա. եւ Բ հատոր, 8, էջ 2 + 502 + 542. Ազգերանդրիս 1929: Գինն՝ 120 եր. դճկ.:

Վերջին դարու հայ պատմութիւնն է, զոր Հ. Երամեան մեզմէ յաւատ բաժնուելէ յետո՛ւ՝ այս հսկայածեւ յուշարձանին վրայ արձանագրած է: Հեղինակի տաք սիրտը կը բարակէ իւրաքանչիւր էջի մէջ, որով երկու

ստուար հատորներուն ընթերցումը շատ հրապուրիչ կը դառնայ:

Ուսուցչական կոչումը Հ. Երամեանն կեանքի բաղձապիսի հոսանքներու մէջ մղած է. եւ իբր ուսուցիչ՝ հեղինակը շատ յարաբերութիւններ մշակած է յատկապէս Վասպուրականի յետին յիսնամեակի ազգային եւ օտար անձնաւորութիւններու հետ: Արդ մինչ մէկ կողմանէ Հ. Երամեան «Յուշարձան»ին մէջ իր ինքնակենսագրութիւնը կ'ընէ, միաժամանակ կ'ողբկոչէ վերջին դարու հայկական ղէպքերն ու անձնաւորութիւնները:

Աշխատասէր եւ անձնազոհ մարդու երկն է այն, որ իսկական յուշարձանը պիտի մնայ մեր նորագոյն պատմութեան երեկուան անցքերուն: Թէեւ շատ ուրախալի եւ սրտապնդիչ բան չունի մեր նորագոյն պատմութիւնը, բայց ինքնաճանաչութեան համար պէտք է ուսումնասիրել զայն: Եւ Երամեան մեծապէս նպաստած է հայ արդի պատմութեան: Ով որ մեր եկեղեցական, կուսակցական ու տարազրական պատմութիւնը խուզարկել կ'ողբէ, թող դիմէ Հ. Երամեանի, որ թէեւ մարմնաւոր լոյսէ զրկուած է, բայց իր մտքին լոյսով՝ շողաւոր ճամբաներէ պիտի առաջնորդէ զայն:

Անտեսելով ինչ ինչ միակողմանի տեսութիւններ՝ «Յուշարձան»ը անհրաժեշտութիւն մըն է մեր նորագոյն պատմութեամբ զբաղողներուն: Իսկ ազգային կեանքով հետաքրքրուողին համար՝ հոգեպարար ընթերցումի գիրք:

Մասնաւոր շնորհակալութիւն պարտական ենք կոկին Յանձնաժողովներուն եւ Վասպուրականցիներու Միութեան, որոնք այս գեղեցիկ գործը հրապարակ հանելու մեծապէս օժանդակած են:

Հ. Ա. ԳԱՐԱՄԱՆԵԱՆ

ԹԱՂԵՓՈՒՆՋ ԺԱՄԵՆԱԿԱՆԻՑ ԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

* Այսինքն Թօզաքեան: Ամերիկեան եւ եւրոպական ինչ ինչ թերթեր երկար սիւներ նուիրեցին հայ մեծատաղանդ երգիչին: Մասնաւորապէս Բուզապէտի մէջ վերջերս իր երգած կտորները զարմացուցին հասկցող

արուեստագէտներն ու նոյն իսկ ունկնդիր բաղձութիւնը: Pagliacioti եւ Cavalleria rusticanaի մէջ (իբր Canio եւ Turridu) ա'յնպէս մոզած է իր ընտիր ունկնդիրները, որ ծափահարութիւններու տեղատարափին տակ մինչեւ 35 անգամ բեմ կանչուած ու յայտագրէն դուրս ալ կտորներ երգած է: Նման ուխտանաչներով ունկնդրուեցաւ նաեւ Վիեննայի Opernhausի մէջ: Բաղձութիւնն ա'յնչափ խանդավառուած էր, որ ներկայացումէն յետոյ՝ մեկնումի պահուն՝ ուսամբարձ տարած է զայն: Վիեննացիները հայ երգիչին մէջ «Երկրորդ Կարուզոյ» մը կը տեսնեն: Տեղական ամենամեծ թերթերէն մին կը գրէր. «Երիտասարդ հայն իսկական երգիչ մըն է, առաջին կարգի գեղարուեստագէտ, բանիմաց ու երանդալից Tenor մը: Իր խանդն ու գեղեցիկը հմայքը ձգիչ են: Սքանչելի առողանութիւն մը ունի. Իտալերէն բնագրին իւրաքանչիւր խօսքը ոսկւոյ պէս կը հոսի անոր շրթունքներէն: «Կոնտելու Երգն» այնպիսի աշխուժով եւ պայծառ բարձրութեամբ հնչեցուց, որ սրտանդուստ ծափերու մէջ կորսուեցան երգին յետին հնչիւնները»: Հոկտեմբեր 1ին՝ մայրաքաղաքիս Համբարի Տան Մեծ Սրահին մէջ դարձեալ երեւցաւ իմին վրայ: Թօզաքեան մեծ վարպետներու այլ եւ այլ կտորներու հետ երգեց նաեւ Կոմիտաս վարդապետի «Կոունկ»ը եւ «Հայաստան»: Թերեւս առաջին անգամն էր՝ որ Վիեննայի այդ նշանաւոր սրահը հայ գուսանին ու հայ երգին արձագանգները կը հնչեցնէր: «Կոունկ»ը բուն ծափերով կրկնուեցաւ: Եւ մինչ սրահին լոյսերը կը մարէին նշանակելու համար՝ թէ վերջացած է երգահանդէսը, բաղձութիւնը բեմին առջեւ կը խոնէր եւ որոտընդոստ ծափերով՝ երգիչը դարձեալ բեմ կը հրաւիրէր: Թօզաքեան այս անգամ «Հայաստան»ը գեղեցիկ եւ բաղձութիւնը ծափերով թողուց սրահը:

* Ուսուցչապետ Մակիէր Բուլգարիոյ մէջ: Սեպտեմբերի սկիզբը յայտնի հայագէտը՝ Բուլգարիա գացած է իր հայագիտական ծառային յազուրդ տալու նպատակով: Ուսուցչապետը հետեւեալ խօսքերով կը պարզէ իր նպատակը. «Պուլխարիա եկած եմ տեղւոյս գրադարաններուն եւ վանքերուն մէջ պահուած հին հայկական ձեռագիրներն ու յիշատակարաններն ուսումնասիրելու համար»: Բուլգարահայ գաղութը՝ հինբէն մին է՝ եւ

արժանի ամէն ուշադրութեան, մանաւանդ երբ նկատենք, որ Ուսուցչապետը բուլղարահայ գաղութին պատմութեան խուզարկութեան կ'ուզէ նուիրուիլ — նիւթ մը, որ դժբախտաբար գրեթէ չէ մշակուած:

* Օրիորդ Ալիս Մէգպուրեան: Վերջերս գաղղիական թերթերը մեծ գովասանքով գրեցին Օրիորդ Մէգպուրեանի մասին, որ հաղուադէպ յաջողութեամբ իր համալսարանական քննութիւնները տուած է (Baccalauréat) եւ «Prix d'excellence» ի արժանացած: «Revue des Deux Mondes» հայ պատկառօրիորդին ի պատիւ հոյակապ հատոր մը ձեռնած է, որ թերթին հրատարակման հարկերեամբայ յորելեանին առթիւ լոյս տեսած է:

* Ռ. Մամուլեանի անունը համալսարանային նշանակութիւն տուողը իր բեմադրած վերջին ժապաւէնին (filme) հետեւանքով: «Քաղքին փողոցները» կը կոչուի ան, որ ամերիկեան ու եւրոպական մամուլի ուշադրութիւնն իր վրայ գրաւեց եւ հիացումի տողերու արժանացաւ: Intransigent (4 Յուլիս) կը գրէ. «Միայն գլուխ գործոց մը չէ ան, այլ աւելին. հոն կը զգաս մեծ բեմադրողի մը տաղանդն ու սրտին թրթռացումը»: Այս մէկն է այն հիացական խօսքերէն՝ որոնք նման կամ նոյն շեշտերով շատ թերթերու մէջ գրուեցան: Չենք զարմանար, որ համայնագիտական մեծ Larousse իր վերջին պրակներէն միոյն մէջ գրած է նաեւ Ռ. Մամուլեանի վրայ:

* Չատիկ Խանգատեան եւ Վենիգելոս: Մեր մեծ քարտիսագիրը պատրաստելու վրայ է Ալգաս Լորէնի, Պաղեստինի եւ Յունաստանի քարտէսները: Իր «Ալճերիայի քարտէսներ»էն օրինակ մը Վենիգելոսի նուիրած եւ այդ առթիւ հետեւեալ նամակն ստացած է անկից. «... Միշտ զգածուած եմ հայ բարեկամներու սրտակցութեան արտայայտութիւններէն, ու ձեր հիանալի գործին ձօնը եւ անոր կցուած զգածումները՝ զիս չափազանց կը յուզեն: Ձեր գործը, որ գիտնականի ու գեղարուեստասէրի գործ է միաժամանակ, իրապէս արժանի է պատկերացնելու գաղղիական հարիւրամեայ գործունէութիւնն Ալճերիայի մէջ. այդ մեծ գոհունակութեամբ մը նախատեսել կու տայ ինծի՝ թէ ինչ պիտի ըլլայ ձեր պատրաստած «Յունաստանի մեծ Քարտէս»ը, զոր վերին պաշտպանու-

թեանս ներքեւ առնելու հաճոյքը տալ կ'ուզեմ ինծի...»:

* Տիգրան Բէլէկեան Խան Երեւանի պետական թանգարանին 18 նկարներ նուիրած է, զորոնք հայրենիքէն դուրս ապրող հայ նկարիչներն ստեղծագործած են:

* Օրիորդ Մարի Պոտուրեան՝ 1922էն ի վեր տարուէ տարի դասնիներ խելէ յետոյ՝ վերջապէս ձեռք բերաւ գերագոյն յաղթանակը՝ Վենետիկի երաժշտանոցին մէջ. անուանուեցաւ երաժշտութեան (դաշնակի) ուսուցչապետուհի: Յաջողութիւններու նոր շարք մը կը մտղթենք տաղանդաւոր Օրիորդին:

* Հայ խեցեգործութիւնը Պարիսի Գաղթային ցուցահանդէսին մէջ: Դաւիթ Յովհաննէսեանի խեցեգործական հրաշակերտները ցուցահանդէսին ամէնէն ձգիչ առարկաներէն եղած են եւ պատուոյ մեծ մրցանակի արժանացած՝ դնահատող մարմնոյն (jury) կողմէն: Հայ վարպետին դործատունը Երուսաղէմ կը գտնուի, ուր աշխարհիս ամէն կողմերէն եւ մեծամեծ անձնաւորութիւններէ ապսպրանքներ կ'ըլլան իրեն: Յովհաննէսեանի ստեղծագործութիւնն է Մակ Դոնալդի պալատին կրակարանը, Սըր Հերբերդ Սամուէլի (Պաղեստինի նախկին բարձր Commissaire) յատկացուած ճաշարահ մը, Բրուկլինի մէջ մեթոդական եկեղեցւոյ մը որմերը, եւ ուրիշ մեծամեծ անձերու եւ նշանաւոր տեղերու համար աղբիւրներ, բաղնիքներու սրահներ, վառարաններ եւ այլն: Ցուցահանդէսին մէջ զրուած յախճապակիէ առարկաներուն մէջ՝ ո՛չ միայն Բէօթահայի (Յովհաննէսեանի ծննդավայրը) հին հրաշակերտներուն՝ յաջող վերարտադրութիւնները կը տեսնուին՝ փոքրասիական աւանդական զարդանկարներով, այլ եւ կը նկատուի այդ արուեստը վերանորոգելու, ճոխացնելու եւ որոշ չափով հայացնելու ճիգ մը՝ հայ հին ձեռագիրներու եւ ուրիշ ստեղծագործութիւններու հոգւոյն համաձայն (Մանրամասնութիւնները կարգաւ Ա. Զօպանեանի յղուածին մէջ «Ապագայ», 19 Սեպտ. 1931, թիւ 88):

Resumé der wichtigsten Abhandlungen.

Elisäus Vardapet und seine Geschichte des Armenischen Krieges. Eine literarisch-historische Untersuchung. Von P. N. Akinian. (4. Fortsetzung.) Sp. 449—473.

§ 23. Jazdegerd II. = Chasroes I. Anosarwan.

Im zweiten Buche (= I. des Originals) seiner Geschichte verspricht Elisäus die Verfolgungen zu beschreiben, die „der Fürst“ des Orients gegen die christlichen Kirchen ausgeübt hatte. Der Fürst selbst wird im ganzen Werke nur einmal nach dem Namen genannt: „Jazdegerd, König der Könige, Sohn Bahrams“, worunter ohne Zweifel Jazdegerd II. (438—57), Sohn Bahram V. Gor gemeint ist. Die Art und Weise, wie der Geschichtsschreiber sich hier ausdrückt, verriät dessen Abhängigkeit von Lazar P'arpeci. Dieser Umstand ruft Bedenken hervor und zwingt den Leser, die Charakterzüge des „Fürsten“ näher zu beobachten und sie einer Probe zu unterwerfen, inwieweit sie auf Jazdegerd II. zutreffen.

Charakteristik des Fürsten: Kriegerisch, blutdurstig, grausam, rache-lustig, christenfeindlich, stolz, hochmütig, prahlerisch, unnachgiebig, listig, hochfahrend, hält sich für einen Übermenschen, Götterähnlichen, Unsterblichen.

Jazdegerd II. wird von den persischen und arabischen Schriftstellern als „gnädig“, sanft und friedensfreundlich gepriesen. Der syrische Schriftsteller in den Martyrerakten von Karkha de Beth Slokh, hebt seine ersten sieben Regierungsjahre als Friedensjahre hervor; im achten Jahre soll er seine Tochter, die zugleich seine Frau war, ermordet, seine Großen hingerichtet und die Begrüßungstage zu Anfang jedes Monates aufgehoben haben. Lazar P'arpeci, der den König als Urheber des armenischen Aufstandes vom Jahre 450 kennt, erlaubt sich ihn mit keinem Worte zu tadeln. Nach Lazars Beurteilung war Jezdegerd vielmehr ein willenloser König, der sich von seinen Ministern führen ließ, im Grunde aber ein humaner Mensch. Die wiederholten Niederlagen, die er in Hyrkanien von den Kusanen erlitt, lassen darauf schließen, daß er keines

kriegerischen Charakters war. Dies alles spricht dafür, daß im geschilderten Fürsten unmöglich Jazdegerd II. innewohnen kann. Es bleibt nun übrig, einen anderen Namen unter den sassanidischen Fürsten ausfindig zu machen, dem die erwähnten Charakterzüge genauer anpaßten; und wer als Chosroes I. Arosarwan jene Züge in Anspruch nehmen konnte? Die Charakteristik, die die Byzantiner, insbesondere aber der Zeitgenosse Prokop von ihm entwirft, findet in Elisäus den richtigen Widerhall. Noch interessanter ist aber die Behauptung Elisäus', daß der Fürst sich als einen Götterähnlichen und Unsterblichen ausgibt. Ist das nicht eine Anspielung auf den Titel, wie er sich in seinem Schreiben an Kaiser Justinianus bekannte (vgl. Menander Protect.) und auf den Beinamen Anosarwan, der verdolmetscht wird: von unsterblicher Seele, Unsterblich? (vgl. auch die Benennung seines Sohnes Anosazadh = „Von Unsterblichen geboren“). Mehr als diese Gründe brauchen wir nicht, um im „Fürsten“ die Person Chosroes II. Anosarwan kennenzulernen. Es sind aber noch andere Beweise, die dies bestätigen.

§ 24. Die Kriegstaten des Fürsten und zuerst die Expedition gegen die Romäer. E. erzählt, daß Jazdegerd am Anfang seiner Regierung ins römische Gebiet marschierte und mehrere Provinzen, „bis zu Nisibis“, durchzog, viele Städte plünderte, Kirchen zerstörte, die Einwohner in Gefangenschaft nahm, daß die kaiserliche Armee vor seinem Namen erzittert wäre und der Kaiser „Theodosius“ mit allen Mitteln seinen Zorn zu beschwichtigen versuchte. Weiters, daß im Friedensakt auch die Klausel hineingebracht worden sei, daß die Flüchtlinge wieder heimkehren dürften.

Es fragt sich: War Jazdegerd II. je gegen die Romäer in Krieg geraten?

Lazar P'arpeci läßt Florentius und Anatolius dem Kaiser Markianus (450) sagen: Es ist nicht klug, den von früheren Kaisern und Königen hergestellten Frieden (vom Jahre 421) zu zerstören und sich in einen unsicheren Krieg zu verwickeln. Dies bezeugt, daß unter Jazdegerd zwischen bei-